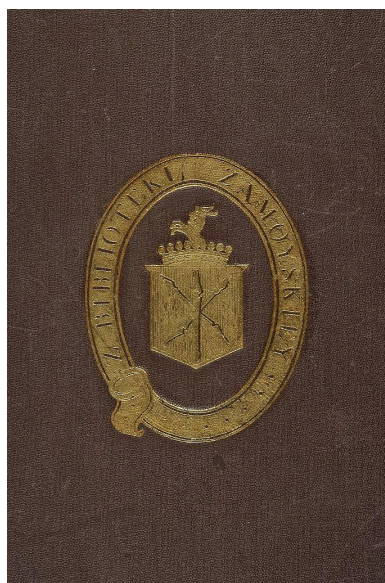


# INWENTARZE BIBLIOTEKI ORDYNACJI ZAMOJSKIEJ

*przez ponad sześćdziesiąt lat  
uchodziły za spalone!*

Opracowany przez Tomasza Makowskiego przewodnik po wystawie *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej od Jana do Jana*, zorganizowanej w 2005 r., ujawnił informację o istnieniu inwentarzy przez sześćdziesiąt lat uznawanych za spalone. Odnalezione w maju 2004 r. niemal od zakończenia II wojny światowej były przechowywane w archiwum Biblioteki Narodowej<sup>1</sup>. To krótkie doniesienie umknęło uwadze badaczy mimo kapitalnego znaczenia owych źródeł dla badań nad księgozbiorem do 1939 r., a szczególnie w kontekście ogromnych strat poniesionych podczas wojny.

Przeczytana w 2005 r. informacja o inwentarzach, które nie zostały bezpowrotnie utracone, przez pięć następných lat nie dawała spokoju autorce artykułu, poszukującej od wielu lat i rejestrującej wszelkie spisy zawartości bibliotek na ziemiach Rzeczypospolitej do wybuchu II wojny światowej. Udział w pracach zespołu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który pod kierunkiem naukowego prof. Barbary Bieńkowskiej przygotował publikację dotyczące strat bibliotek wskutek II wojny światowej, dodatkowo uwrażliwił na problematykę zniszczeń w zakresie źródeł historycznych. Wydany w 2000 r. *Informator o stratach bibliotek i księgozbiórów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziemi Wschodnich)*<sup>2</sup> z oczywistego powodu nie mógł zweryfikować ówczesnej wiedzy na temat strat w dokumentacji BOZ, jak się okazało mniej dotkliwych niż do niedawna sądzono. W informatorze tym znajdują się dwa zapisy: *Zniszczone całkowicie: dokumentacja, wyposażenie i budynek (ul. Żabia 4, Pałac Błękitny) [...] Od listopada 1944 r. do stycznia 1945 r. ewakuowano jakąś część (83 skrzynie?, 6 wagonów) najcenniejszych zbiorów do Görbitsch [Garbicz], skąd – z dużymi stratami powróciły do Polski w 1945, 1947 i 1958 r.*<sup>3</sup>. Przypomniane zapisy w połączeniu z notatką z 2005 r. zainspirowały autorkę do napisania artykułu, a dodatkowo ponagliła najnowsza publikacja Andrzeja Mężyńskiego pt. *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*<sup>4</sup>.



Supereklibris heraldyczny: herb „Jelita” z Kozłorogiem nad koroną, na wstędze napis: Z Biblioteki Zamojskiej BN rps BOZ 2054, t. 3

Opublikowana w 2010 r., w tłumaczeniu A. Mężyńskiego, notatka Wilhelma Wittego, sprawującego nadzór nad bibliotekami naukowymi Warszawy, została sporządzona dwa dni po wizycie Gustawa Abba i W. Wittego w BOZ, a więc 27 VII 1940 r. dyrektor Ludwik Kolankowski zeznał wówczas: *25.09.1939 [...] spaliły się [...] cały katalog, prawie wszystkie księgi inwentarzowe, w tym [inwentarze – przyp. A. M.] Muzeum*<sup>5</sup>. Pozostawiona bez komentarza notatka W. Wittego potwierdza, że informacja o odnalezionych inwentarzach BOZ uszła uwadze prof. Mężyńskiego. Autorce artykułu notatka

ta podsunęła myśl, że dyr. Kolankowski, który *we wrześniu 1939 r. [...] organizował ratunek zbiorów zagrożonych pożarem*<sup>6</sup>, zdążył bezpiecznie ukryć inwentarze biblioteczne. Na szczęście oświadczenie, iż księgi inwentarzowe spłonęły na początku wojny, nie wywołało prawdopodobnie podejrzeń u niemieckich administratorów. Trudno ocenić do jakiego stopnia zeznanie dyr. Kolankowskiego zaważyło na trwającym ponad sześćdziesiąt lat powszechnym przekonaniu, że inwentarze Biblioteki Ordynacji Zamojskiej całkowicie spłonęły.

Wojenne i powojenne losy inwentarzy bibliotecznych BOZ wymagają rychłego podjęcia badań źródłowych. Jeden z kierunków koniecznych badań prowadzi do Garbicza. Poświadcza go luźna kartka z odręczną notą: *Rękopisy Biblioteki Ordynacji Zamojskiej rewindykaty z Görbitsch*, włożona do ósmego tomu inwentarza oznaczonego w rękopisach Biblioteki Narodowej sygnaturą BOZ 2054. Z kolei siódmy tom inwentarza (BOZ 2055) wykazujący głównie polonika (nry od 94001 do 95600) jest opatrzony uwagą: *Spalone* (na początku i na końcu tomu, czerwoną kredką, karty są także przekreślone). Kiedy druki uległy spaleni, dlaczego tylko ten tom ma świadczyć o zniszczeniach?

Ocalenie z pożogi wojennej dokumentacji zbiorów BOZ ujawnione przez Tomasza Makowskiego w 2005 r. ma ogromne znaczenie dla kultury polskiej i wiedzy o bezcennych zbiorach. W ślad za tym inwentarze zostały przeniesione z Archiwum BN do Zakładu Rękopisów

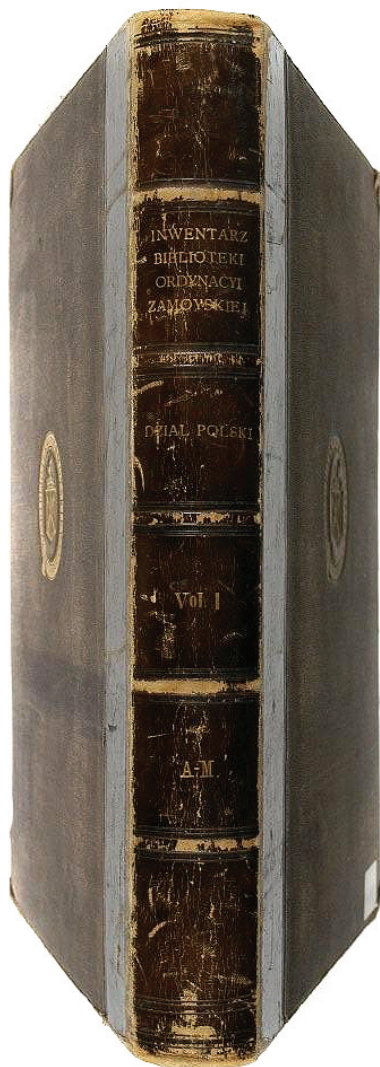
BN, gdzie otrzymały stałe sygnatury w ramach zespołu BOZ (łącznie siedem rękopisów w 27 woluminach). Pięć rękopiśmiennych ksiąg to inwentarze w ściśłym tego słowa znaczeniu: **BOZ 2054 (8 tomów)**, **BOZ 2055 (14 tomów)**, **BOZ 2056**, **BOZ 2058** oraz **BOZ 2059**. Inny charakter ma *Księga darów* za lata 1913-1929 (**BOZ 2057**) i Józefa Przyborowskiego katalog rękopisów **BOZ 1-201** uzupełniony przez Tadeusza Korzona (**BOZ 2060**). Ponadto kartoteka akcesyjna rękopisów BN w 2001 r. wykazuje kopię maszynopisową *Katalogu BOZ druki XV w. do poł. XVI w.*, przekazaną przez Zakład Starych Druków (Ak. 16 667), przy czym druki z 1. poł. XVI w. (nawet do 1561 r. włącznie) także były nazywane inkunabułami. Świadomie pomijam cztery rękopisy znajdujące się poza Warszawą, fragmentarycznie dokumentujące zbiory BOZ: w Krakowie (BJ rps 10958 II; BJ rps Przyb. 125/96), Kórniku (BK rps AB 245a) oraz we Wrocławiu (BO rps 6668/III).

Artykuł z założenia ma charakter doniesienia o ocalonej dokumentacji. Wybór i prezentacja dwóch najważniejszych inwentarzy oraz zwrócenie uwagi na wartość właśnie tych źródeł historycznych nie wymaga komentarza.

Pierwszy inwentarz (**BN rps BOZ 2054**) liczy ponad 2810 kart. Zaczęty został ok. 1879 przez Feliksa Mińskiego, pomocnika bibliotekarza, doprowadzony przez niego do 1 VII 1892 r. Poszczególne tomy były kontynuowane przez następców Mińskiego jeszcze w 1929 r. Na grzbietach oprawnych tomów został wytłoczony tytuł: *Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej* (zachowany w tomach 1-5, 7, zerwany w tomach 6 i 8). Na górnych i dolnych okładzinach umieszczono superekslibris z herbem Jelita w środku pola oraz napisem: *Z Biblioteki Zamojskiej*; używano jednej z dwóch wersji różniących się wymiarami. Na wyklejkach górnej okładziny znajdują się ekslibrisy heraldyczne z napisem: *Z Biblioteki Zamojskiej Roku 1815* (większy) lub *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej* (nowszy i mniejszy).

Inwentarz odzwierciedla podział księgozbioru na dwa działy: polski i zagraniczny, wprowadzony przez Józefa Przyborowskiego, kierownika BOZ w latach 1872-1896. Każdy dział ma własną numerację podstawowych woluminów (t. 1-3, 5, 6) i dodatków (t. 4, 7 i 8). Ciągła numeracja tomów, późniejsza w stosunku do oznaczenia woluminów, jest uzasadniona oryginalną

numeracją kart całego inwentarza; została dodana w Bibliotece Narodowej, do której trafił inwentarz po II wojnie światowej jako rewindykat z Garbicza. Zawartość inwentarza podaje, posługując się kolejnością tomów nadaną w BN. W obu działach zarejestrowano łącznie co najmniej 60 100 numerów inwentarzowych, w tym inkunabuły, stare druki od XVI do XVIII w. oraz druki nowsze do 1929 r. włącznie. Szczególnego pod-



Tytuł grzbietowy: Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej BN rps BOZ 2054, t. 1

kreślenia zasługuje fakt, iż na sześciu kartach szóstego tomu, wykazującego zawartość „Działu Zagranicznego” została spisana *Biblioteka Zygmunta Augusta* (165 pozycji)<sup>7</sup>. W 1927 r. scharakteryzował ją Edward Chwalewik w *Zbiorach polskich*<sup>8</sup>, korzystając z inwentarza BOZ. Wielkość ocalałego fragmentu uściśliła Alodia Kawecka-Gryczowa w wydanej ponad sześćdziesiąt lat później *Bibliotece ostatniego Jagiellona*<sup>9</sup>.

Profesor Gryczowa zanotowała: *W tamtejszym inwentarzu [BOZ] zapisano 165 dzieł w 106 wol., a dane te potwierdza grupa notatek rejestracyjnych przekazana mi przez Edwarda Chwalewika. Trudno wszakże wyobrazić sobie, by do XIX wieku zbiór przetrwał w stanie nienaruszonym*<sup>10</sup>.

Drugi, nowszy inwentarz (**BN rps BOZ 2055**, bez numeracji kart) został spisany w XX w. (doprowadzony do 1939 r.). W części ksiąg inwentarzowych powtórzono elementy wcześniej omówione, zwłaszcza tytuły: *Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej* (w t. 8, 9 i 10), *Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej* (w t. 5 i 6) oraz superekslibris heraldyczny. W pozostałych dziewięciu tomach brakuje tytułu inwentarza oraz znaków własnościowych BOZ.

Los czternastu ksiąg po wybuchu II wojny światowej i po jej zakończeniu był najprawdopodobniej taki sam, jak w przypadku ośmiotomowego inwentarza. W przeciwieństwie do poprzedniego inwentarza, stanowiącego zwartą całość, tu widoczne są braki, które trudno ocenić bez dodatkowych badań źródłowych. Zawartość inwentarza nie została wprost określona tytułami tomów. Przyjęto porządek numeryczny *numerus currens*. Wszystkie tomy bardziej lub mniej konsekwentnie utrzymują podział zbiorów wprowadzony po 1872 r. Szczegółowej analizie źródłowej i pewnej ostrożności w formułowaniu wniosków wymagają księgi z wyraźnie oznaczonymi na grzbietach skrajnymi numerami inwentarzowymi (od 62001 do 150320). Kolejność tomów nadana w BN tylko pozornie wskazuje na ciągłość w czternastu tomach. Dziewiąty tom z oryginalnym tytułem księgi i superekslibrisem ma wytłoczone na grzbiecie numery „104001-108000”. Podczas numerowania tomów w BN nie zauważono, że wewnątrz znajdują się pozycje od 52401 do 62000. Luźne składki włożone do okładzin są zapisane od pierwszej do ostatniej strony, a numeracja pozycji zasygnalizowana słabo widocznym ołówkiem w górnym narożniku (w miejscu przeznaczonym na *Numerus* i tylko nad każdą następną dziesiątką na stronie). Zawartość księgi stanowi zatem początek inwentarza oznaczonego sygnaturą BOZ 2055. Nieznana jest natomiast zawartość księgi z numerami od 104001 do 108000; na oprawie (od wewnątrz) pozostał tylko ślad wyrwania całego bloku księgi inwentarzowej.

Zestawienie ksiąg według zarejestrowanych numerów pozwoliło stwierdzić,

że brakuje jeszcze czterech ksiąg z numerami 78000-82000, 86001-90010, 112001-112040, 116-150280. Oznaczać to może zaginięcie ksiąg, może także być konsekwencją zarezerwowania miejsc dla bliżej nieokreślonych partii zbiorów, które czekały na wpisanie do inwentarza. Sukcesywnie do wybuchu II wojny światowej wpisywano druki, które pochodziły z dawnego zasobu BOZ<sup>11</sup>.

Kilka ksiąg inwentarzowych ma noty akcesyjne, które pozwalają wytypować większe kolekcje do badań proveniencyjnych. Kolekcje te nie stanowią w księgach zwartych całości (jak w przypadku *Biblioteki Zygmunta Augusta*), ale są w sposób czytelny oznaczone, np. *Dar Starej Wsi* lub *Stara Wies* (1027 druków głównie obcych od XVI do XIX w. w t. 10 i dwa dalsze druki w t. 11), *Kupno P. Karwowski* (252 druki w t. 10 i 107 w t. 11, razem 359 druków XIX w.)<sup>12</sup> czy *Dar prof. L. Kolankowskiego* (161 druków w t. 8, 191 w t. 10 i 389 w t. 11, łącznie 741 nowych druków wydanych w Polsce do 1939 r. włącznie).

Dwa opisane pokrótce inwentarze oraz pozostałe, dla których zabrakło miejsca w artykule, pozwolą na w miarę dokładne odtworzenie zasobu [BOZ] zniszczonego przez niemieckich okupantów<sup>13</sup>. Pierwszy jest „dziełem” ukończonym: wiadomo kiedy rozpoczętym i kto je tworzył. W drugim inwentarzu brakuje podobnych informacji. Przetwał jednak drukowany przekaz, który mówi: *W 1938 r. niewielki personel Biblioteki pod kierunkiem Kolankowskiego rozpoczął pracę nad melioracją katalogu i przedstawieniem całego księgozbioru według numerus currens*<sup>14</sup>; *wybuch II wojny światowej nie pozwolił na dokończenie tych prac*<sup>15</sup>. Taka jest wymowa czternastotomowego inwentarza: dzieła rozpoczętego i niedokończonego, a mimo to wielkiego i niezwykle ważnego dla poznania zbiorów *Biblioteki Ordynacji Zamojskiej*. Wzajemne uzupełnianie się obu inwentarzy wymaga sporawdzenia (analizy), przy czym już wiadomo, że czternastotomowy uwzględni druki wydane do 1939 r. włącznie.

Fot. Biblioteka Narodowa

Pracownikom Zakładu Rękopisów BN, pani Marii Wrede i panu Henrykowi Citko, aktualnie kierującemu Zakładem, serdecznie dziękuję za wszelką pomoc w dotarciu i dostępie do bezcennych źródeł dokumentujących zawartość Biblioteki Ordynacji Zamojskiej.



Eklibris: *Z Biblioteki Ordynacji Zamojskiej Roku 1815*, w środku pola herb „Jelita” z Koźłorogiem nad koroną, pod tarczą herbową na wstępie zawołanie: *To mniey boli* BN rps BOZ 2054, t. 1



Eklibris: *Z Biblioteki Ordynacji Zamojskiej z herbem „Jelita”* BN rps BOZ 2054, t. 3

Tytuł		Liczba		Wzrost	
Wzrost	Liczba	Wzrost	Liczba	Wzrost	Liczba
<i>Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej</i>					
Vol III - Wynia - 20 str.					
Zawieszka P. X i Literacy - 697					
Współczesność - 180					
III - Polowanie - 223					
IV - Polowanie - 278					
V - Polowanie - 296					
VI - Polowanie - 1000					
VII - Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej (z 1815 r.) - 1003					
Inwentarz inwentarza z 1815 r. - 1003					
Zawieszka P. X i Literacy - 697					
Współczesność - 180					
III - Polowanie - 223					
IV - Polowanie - 278					
V - Polowanie - 296					
VI - Polowanie - 1000					
VII - Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej (z 1815 r.) - 1003					

Spis treści zakończony notą: *Inwentarz ukończony d. 24 Maja 1888 przez Feliksa Mińskiego* BN rps BOZ 2054, t. 3, strona nieliczbowana poprzedzająca k. 697

Wzrost		Liczba		Tytuł	
Wzrost	Liczba	Wzrost	Liczba	Wzrost	Liczba
<i>Biblioteka Zygmunta Augusta</i>					
23179	1	150	1	Geographia	1
23180	1	150	1	Geographia	1
23181	1	150	1	Geographia	1
23182	1	150	1	Geographia	1
23183	1	150	1	Geographia	1
23184	1	150	1	Geographia	1
23185	1	150	1	Geographia	1
23186	1	150	1	Geographia	1
23187	1	150	1	Geographia	1
23188	1	150	1	Geographia	1
23189	1	150	1	Geographia	1
23190	1	150	1	Geographia	1
23191	1	150	1	Geographia	1
23192	1	150	1	Geographia	1
23193	1	150	1	Geographia	1
23194	1	150	1	Geographia	1
23195	1	150	1	Geographia	1
23196	1	150	1	Geographia	1
23197	1	150	1	Geographia	1
23198	1	150	1	Geographia	1
23199	1	150	1	Geographia	1
23200	1	150	1	Geographia	1

Fragment spisu: *Biblioteka Zygmunta Augusta* BN rps BOZ 2054, t. 6 k. 2178v

PRZYPISY:

- <sup>1</sup> *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej od Jana do Jana. Przewodnik po wystawie*, oprac. T. Makowski, Warszawa 2005 (dalej skrót: BOZ), s. 34.
- <sup>2</sup> *Informator o stratach bibliotek i księgozbiorów domowych na terytoriach polskich okupowanych w latach 1939-1945 (bez Ziemi Wschodnich)*, red. nauk. B. Bienkowska, oprac. U. Paszkiewicz, J. Szymański, Poznań 2000.
- <sup>3</sup> Tamże, s. 297.
- <sup>4</sup> A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa 2010.
- <sup>5</sup> Tamże, s. 61.
- <sup>6</sup> *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 428 (biogram L. Kolankowskiego, aut. J. Długosz), (dalej skrót: SPKP).
- <sup>7</sup> BN rps BOZ 2054, t. 6, k. 2178-2183 poz. 23173-23337.
- <sup>8</sup> E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. T. 2. Warszawa 1927, s. 304-306.

- <sup>9</sup> A. Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona: pomnik kultury renesansowej*, Wrocław 1988.
- <sup>10</sup> Tamże, s. 85.
- <sup>11</sup> Nota była wpisywana do rubryki inwentarza przeznaczonej na źródło wpływu *Quo modo acquisitum*. Taką notą oznaczono wszystkie druki zarejestrowane w tomach 1-6, 9, większość spośród 937 druków opisanych w tomie 13, pojedyncze druki w tomach 7 i 8.
- <sup>12</sup> Według SPKP, s. 428: *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej* kupiła od Stanisława Karwowskiego (1848-1910) reemigranta z Francji 8 tys. druków dotyczących Wielkiej Emigracji.
- <sup>13</sup> BOZ, s. 34.
- <sup>14</sup> W cytacie brakuje informacji o rozpoczęciu prac inwentaryzacyjnych. Nie ulega wątpliwości, że konsekwencją zmiany ustalenia księgozbioru było sporządzenie nowego inwentarza.
- <sup>15</sup> SPKP, s. 428.